

MAGYAR NYELV

108. ÉVF.

2012. ŐSZ

3. SZÁM

A magyarországi német nyelvjárások szótára* Egy készülő nyelvjárásziget-szótárról

1. Bevezető megjegyzések. – E tanulmány a magyarországi német nyelvjárások tájszótáráról (Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten, WUM.), létrehozásának szükségességéről és körülményeiről, a szótár céljairól, koncepciójáról, a korpusz kialakításáról, az adatbázis internetes felületéről, valamint a szótár tervezett makro- és mikrostruktúrájáról szól. Az intézményi körülmények között megkezdett szótárszerkesztési munkák háttérét a 2010-ben elnyert 81342. számú OTKA-pályázat biztosítja.

2. Előzmények. – A II. világháború után Magyarországon is bekövetkezett társadalmi, gazdasági és szociális változások, valamint azok következményei, a többségi és a kisebbségi nyelvek sajátos viszonyának, így a kisebbségi nyelvek diglosszális szerepének változásai szükségessé tették, hogy a Magyarországon honos kisebbségek nyelvére, kultúrájára kiemelten figyeljünk, azok ápolását társadalmilag is fontos feladatnak tekintsük. Ismeretes, hogy Magyarországon a német ajkú lakosság nyelvjárásvesztése különösen az 1960-as évek óta olyan mértékben gyorsult fel, hogy ez az érintett német dialektusok leépülését, illetve megszűnését vetíti előre (ERB–KNIPF 1999). A felnövekvő generációk túlnyomórészt magyar nyelvű primer szocializációja, e szocializáció (magyar) nyelvi lecsapódásai, az autochton német nyelvjárás beszélők számának csökkenése, valamint a nyelvjárás használat általános szűkülése és több más tényező is indokolja, hogy miért tartjuk fontosnak, sőt a nyelvi adatmentés céljából létfontosságúnak e nagyszabású projekt lebonyolítását, azaz a magyarországi német tájszótár összeállítását.

A magyarországi német nyelvjárások egy átfogó tájszótárban történő leírása nem új keletű elképzelés a magyarországi német dialektológia körében. Csak néhány nagy elődre utalva, TAFFERNER (1941: 340), MOLLAY (1986: 111), HUTTERER (1991: 188) és MANHERZ (1986) is hangsúlyozta a feladat jelentőségét. Mind magának a tájszótár létrehozásának a gondolata, mind a szótár koncepciójának és korpuszának kialakításához nélkülözhetetlen – elsősorban hangtani, alaktani, ritkábban szintaktikai és lexikális-szemantikai – tanulmányok és kutatások túlnyomó része is (HUTTERER 1963; MANHERZ 1977; SCHWALM 1979; KNIPF 1992; WILD 1994; ERB 1997; GERESCHER 1999) visszanyúlnak a 20. század második felére, amikor még sokkal több autentikus nyelvjárás beszélő állt

---

* A szerzők ezúton szeretnék kifejezni köszönetüket Manherz Károly egyetemi tanármak és a MNy. által felkért két anonim lektornak a tanulmány szakmai bírálatáért.

a kutatók rendelkezésére, ugyanakkor a modern technika segítségével már jó minőségű audio- és videofelvételek is készülhettek. Különösen HUTTERER MIKLÓST foglalkoztatta a magyarországi német nyelvjárások hármasszerű enumerációjának a gondolata: az 1960-as években tervbe vett magyarországi német nyelvatlaszon kívül (amelynek első kötete 2008-ban ERB, BRENNER és MANHERZ szerkesztésében jelent meg) a német ajkú lakosság által lakott régióknak és a nyelvjárások tagoltságának megfelelően egy háromkötetes tájszótár és egy hangtár létrehozása is szerepelt az általa legfontosabbnak tartott tudományos célok között. A tájszótár korpusza átfogta volna a HUTTERER által A-területnek nevezett, többnyire bajor nyelvjárásokat a Dunántúli-középhegységben, a B-terület frank, hesseni, pfalzi, keletfrank, sváb és bajor keverékn nyelvjárásait a Délnyugat-Dunántúlon és a Bácskában, valamint a C-terület bajor nyelvjárásait Magyarország nyugati határszélein. A mostanra már elkészült és hozzáférhetővé vált magyarországi német nyelvjárások hangtárának a Magyarországi Németek Kutatóközpontja ad otthont az ELTE Germanisztikai Intézetén belül.

3. A tájszótár céljai, funkciói, használói köre. – A tájszótár legfőbb célja, hogy a magyarországi német (eredetileg főként közép-, illetve délnémet) nyelvjárások szókincsét regisztrálja, leltárba vegye és dokumentálja (KÜHN 1982: 703). A regisztrálás minden szóbeli adatközlés vagy audiovizuális nyelvjárási anyag, illetve írott forrásban fellelhető szóforma rögzítésére vonatkozik. Az inventarizálás és az előbb nyomtatott, majd digitális szótár formájában tervezett dokumentálás kiterjed mindazokra a szókincsbeli egységekre (tőszavakra, képzett és összetett szavakra, szókapcsolatokra), amelyek denotátuma a német kisebbség tárgyi vagy fogalmi világához tartozik, amelyek hordozzák kisebbségi létük világnézetét, gondolkodásmódját, és amelyek betekintést nyújtanak beszédeseményeik során preferált jelölési szokásaikba és stratégiáikba. A szócikkek szerkesztése során a szótár nyelvjárási adatait szükséges és elégséges módon rendszernyelvészeti, továbbá kisebbségspecifikus, (szocio)kulturális információkkal is kommentáljuk, így a tájszótárt a nyelvész szakembereken kívül néprajzkutatók, történészek, kisebbségkutatók, valamint a laikus publikum, például a kisebbségi német nyelvet, illetve hon- és népismeretet tanító pedagógusok, nemzetiségi némettanár szakos hallgatók is használhatják majd.

A tájszótár funkcióját tekintve a németnyelvű szótártipológián belül (HAUSMANN 1989: 5) a dokumentációs lexikográfia kategóriájába illeszthető be, ugyanakkor lehetséges az is, hogy bel- és külföldi szakemberek, autochton nyelvjárási beszélők vagy laikus érdeklődők tradicionális, bidirekcionális szótárként (Gebrauchswörterbuch) is forgatni fogják (HESSKY 2002: 86). A metalexikográfiában a *-direkcionális* utótaggal képzett fogalmak alatt többnyire a szótár mikrostruktúráiban megjelenő nyelvek számára vonatkozó utalást értjük (HAUSMANN–WERNER 1991: 2742). Bár a német köznyelv és a magyarországi német nyelvjárások genealógiájukat tekintve egy nyelvnek tekintendők, a magyarországi német nyelvjárások szótárát a benne kodifikált, esetenként igen nagy fonetikai-fonológiai, morfológiai és lexikális-szemantikai távolságot mutató nyelvváltozatok miatt lehet bidirekcionális szótárnak (is) tekinteni. A tájszótár eme jellegét a magyaror-

szági német nyelvjárások archaikus volta, a letelepedés után a német ajkú telepe-
sek által hozott nyelvjárásoknak Magyarországon bekövetkezett grammatikai és
lexikális változásai, a nyelvjárás szókészletek lokális keveredése (más magyaror-
szági német és nem német szókészletekkel), valamint a német köznyelv geográfiai
távolságából adódó elszigetelt léte is alátámasztja.

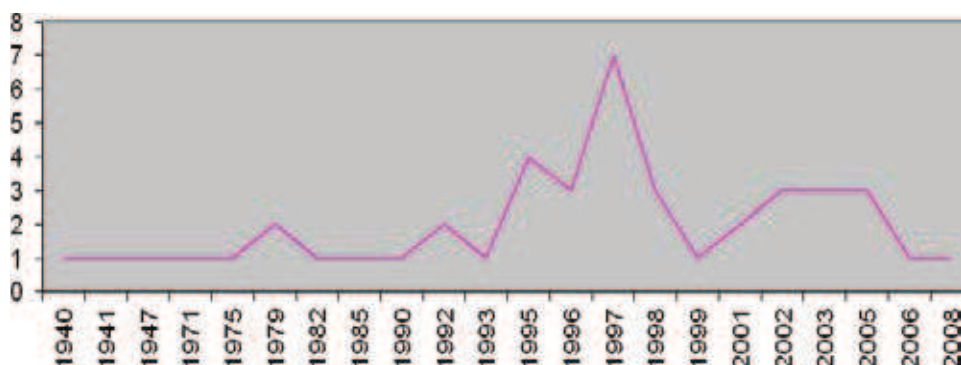
4. A tájszótár adatbázisáról: a felhasznált források, a kivonatolás folyamata és a digitalizált korpusz jellemzői. – A II. világháború körül még homogénnek nevezett német nyelvjárások a 20. század második felétől a társadalmi és geográfiai mobilitás, az exogén és vegyes házasságok számának növekedése, a német köznyelv iskolarendszerű oktatása, valamint a nyelvjárás beszélők beszédésztereinek zsugorodása és a nyelvjárás ezen körülményekkel összefüggő erodálódása következtében – különösen a nagyobb német ajkú közösségek, mint például nagyközségek vagy kisvárosok esetében – mind fonetikai, mind morfoszintaktikai, mind lexikális-szemantikai szempontból növekvő diverzitást mutatnak (MÜLLER 2010: 653, 2011: 59). A tájszótár korpuszát ezért egy internetalapú adatbázisból merítjük. A jelszóval védett adatbázisban (<http://bunda.220volt.rs>) azok a nyelvjárás adatok kerülnek rögzítésre, amelyek az adatgyűjtés helyszínénél szolgáló nyelvjárás közösség nyelvhasználatát prototipikus formában jelenítik meg, vagy olyan denotátummal rendelkeznek, amelyek a német kisebbség gazdasági-szociokulturális átstrukturálódása miatt már nem léteznek (pl. *Kluut rauskreike* 'Glut auskehren, parazsat kiszedni'; *Oouwaschiam* 'Ofenschirm, kályhavédő'; *Zwilkhose* 'Zwillichhose, sávolynadrág'). Az internetalapú adatbázis a mai Magyarország területén található német ajkú közösségek nyelvjárás szókészletének archiválására és a tájszótár korpuszának felépítésére hivatott, de az adatbázis információs kategóriáiban tárolt adatok lehetővé teszik majd, hogy szűrők beállításával további nyelvjárás korpuszokhoz jussunk, például a „kézműves, iparos” szűrő alkalmazásával mindaz a nyelvjárás anyag kinyerhető lesz, amelyet az adatbázisba való betápláláskor ezekkel a minősítésekkel láttak el.

A kivonatolás és digitalizálás a Magyarországi Németek Kutatóközpontjának hangtárában és cédulakatalógusaiban tárolt anyagokon kívül kiterjed az ELTE-n és a PTE-n megvédett PhD- és kisdoktori értekezések adataira, valamint mindazokra a tanulmányokra, amelyek nyelvjárás vagy néprajzi témákat dolgoztak fel és többnyire a *Beiträge zur Volksunde der Ungarndeutschen*, az *Ungarndeutsche Studien*, valamint az *Ungarndeutsches Archiv* és az *Ungarndeutsches Handwerk* című, az ELTE Germanisztikai Intézetének gondozásában megjelent sorozatokban olvashatók. A kicédulázandó disszertációk és tanulmányok korpuszai a klasszikus dialektológia módszerével (azaz direkt lekérdezéssel) nyert, audiokazettán is rögzített nyelvjárás adatokból állnak. A legkorábbi kivonatolt tanulmányok a 20. század elejéről származnak, hiszen a német nyelvjárások tudományos igényű feldolgozásának – valamint a német nyelvjárás adatok fonetikai lejegyzésének – kezdete az 1900-as évek elejére tehető. A csaknem száz évvel ezelőtti forrásmunkák kivonatolása azért is bír nagy jelentőséggel, mert általuk olyan helyi (egy-egy falura jellemző) nyelvjárások is bekerülnek az adatbázisba, ame-

lyek egykor német származású közössége mára teljes mértékben áttért a magyar nyelv használatára. Ilyen elmagyarosodott település például a Dunántúli-középhegységben Ißzimmer/Isztimér és Sirtz/Zirc. Jelen tanulmány megírásának időpontjában az internetalapú adatbázisban a következő 39 település, illetve régió reprezentatív nyelvjárási adatai találhatóak már meg: Bawaz/Babarc, Berzel/Ceglédbercel, Bogdan/Dunabogdány, Boglar/Vértesboglár, Deuschtel/Nagytevel, Edeck/Etyek, Elek/Elek, Feked/Feked, Gant/Gánt, Gara/Gara, Gestitz/Várgesztes, Großmanok/Nagymányok, Großnaarad/Nagynyárád, Hajosch/Hajós, Haschad/Hásságy, Heideboden/Mosoni-síkság, Jerking/Györköny, Jink/Gyöngy, Kimling/Dunakömlőd, Kosart/Egyházaskozár, Marka/Márkó, Marok/Márok, Nadwar/Nemesnádudvar, Ofner Bergland/Budai hegyvidék, Ohfala/Ófalu, Polan/Magyarpolány, Pula/Pula, Ratka/Rátka, Sadj/Szágy, Salak/Szalatnak, Schambek/Zsámbék, Senglasl/Szentlászló, Sulk/Szulok, Tarian/Tarján, Tschasartet/Császártöltés, Waschkut/Vaskút, Wemend/Véménd, Werischwar/Pilisvörösvár és Willand/Villány. A már feldolgozott értekezések, tanulmányok és cikkek megjelenési évük szerinti megoszlását a következő ábra mutatja:

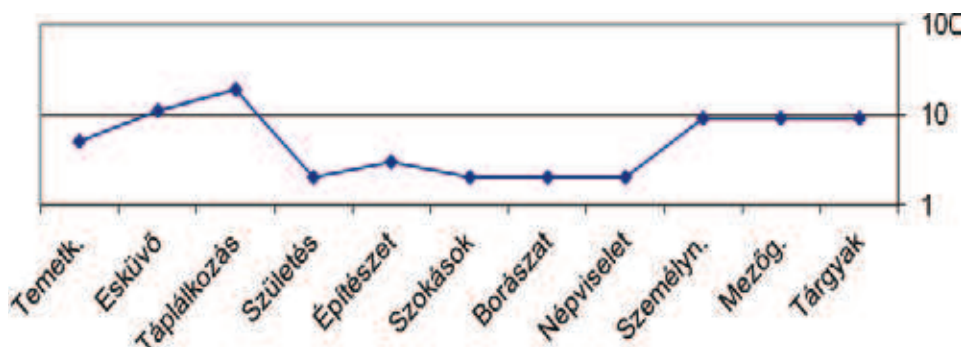
1. ábra

2010-ben kivonatolt tanulmányok megoszlása megjelenésük éve szerint

A grafikonból kiderül, hogy 1947 és 1970 között Magyarországon – elsősorban politikai okok miatt – nem jelent meg olyan tudományos dolgozat, amelynek a készülő tájszótár számára relevanciával bíró, jelentős nyelvjárási korpusza lett volna. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a rendszerváltozás után, különösen 1995-ben és 1997-ben, hirtelen megemelkedett a tájszótár számára értékes adatokat tartalmazó megvédett dolgozatok és megjelent tanulmányok száma. A kivonatolt forrásművek a németek által lakott három nagy régió között eltérő módon oszlanak meg: az adatbázis legtöbb kutatópontja eddig a B-, illetve az A-területről származik, viszonylag alulreprezentáltak tekinthető a legkisebb és leghomogénebb nyelvjárási régió, a C-terület. Az adatbázis nyelvjárási adatainak témakörök szerinti szóródása nagymértékben függ a már kicédulázott munkák témájától.

2. ábra
2010-ben kivonatolt forrásmunkák témakörei

A legtöbb kivonatolt munka a népi táplálkozásnak a négy évszakban eltérően preferált nyersanyagait, eszközeit, az ételek és italok elkészítésének munkafázisait és a kész termékek neveit dolgozta fel. A második leggyakoribb témakör a házasságkötés („sváb esküvők”) szokáskörére, az íratlan esküvői öltözködési szabályokra és az esküvői lakoma részeire, illetve ezek elnevezéseire terjed ki. A témaköri reprezentáció szempontjából harmadik leggyakrabban felbukkanó téma a különböző rokonsági kapcsolatokat jelző, ezen kívül a melioratív vagy pejoratív személynevek és ragadványnevek, a flóra és fauna, valamint a hétköznapi használati tárgyak elnevezései.

A nyomtatott vagy kéziratos forrásmunkákat az ELTE és a PTE nemzetiségi német szakirányos hallgatói és egyetemi munkatársai Word formátumú dokumentumokban kivonatolják, majd az átnézett nyelvjárás adatokat manuálisan a tájszótár internetalapú adatbázisának megfelelő információs kategóriába töltik fel. Az így kódolt nyelvjárás adatok a világ bármely pontjáról internetkapcsolattal rendelkező számítógépről tetszőleges időpontban lehívhatóak. Az adatbázis felhasználóbarát felülete és a korlátlan internetes hozzáférési lehetőség egyrészt az adatbázis feltöltését, másrészt a szócikkírók későbbi adatbázis-használatát könnyíti meg.

Jelenleg kb. 12 000 autentikus nyelvjárás adatot és jelentéssel rendelkező adatbázis, amelyből gondos szelekció után kerülnek majd a későbbi tájszótár nyelvjárás adatai kiválasztásra. Az adatok egy része nyelvjárás kontextusból kiemelt tőszó (*Knjaupf* 'Knopf, gomb'; *Täüfü* 'Teufel, ördög'; *kauche* 'kochen, főz'; *kaistan* 'gestern, tegnap') vagy összetett szó (*Hoiskaitn* 'Halskette, nyaklánc'; *Haumastüü* 'Hammerstiel, kalapácsnyél'; *Katowelprai* 'Kartoffelbrei, krumplipüré'), továbbá szegmentált képző (-ing: *Tsäädling* 'Zeitung, újság'; iwa-: *iwamoagn* 'übermorgen, holnapután'; uu-: *uuaowhoidsäum* 'unaufhaltsam, folyamatosan, megállíthatatlanul'). A nyelvjárás adatok másik része jelzői szerkezetekből (*lääwoams Wossa* 'lauwarmes Wasser, langyos víz'; *schleechts Broud* 'schlechtes Brot, romlott kenyér', *faula Kääs* 'verdorbenener Käse, romlott sajt'), kollokációkból (*kasichi Prää* 'blutjunge Braut, zsengekorú menyasszony'; *foischi Khots* 'falsche weibliche Person, hamis perszóna'), mondatokból, szólásokból, közmondásokból (*Aa Schwoim mocht kaa Suma* 'Eine Schwalbe macht keinen Sommer, Egy fecske

nem csinál nyarat'; *En pleeder Hunt wiet selden sot* 'Ein blöder Hund wird selten satt, Buta kutya ritkán lakik jól') és rövid szövegekből, elsősorban jeles alkalmakor, ünnepekkor mondott versikékből, mondókákból áll (*I winsch, i winsch, i waas näd woos. I stöi mi ins Winkl, kaipt's me woos! Loosts mi näd sou laung to stee, i muås in ooli Hääsa kee. 'Ich wünsche, ich wünsche, ich weiß nicht was. Ich stelle mich in die Ecke, gebt mir was! Lasset mich nicht so lange da stehen, ich muss in alle Häuser gehen; Kívánok, kívánok, nem is tudom, hogy mit. A sarokba beállok, adjatok valamit! Ne hagyjatok soká itt állnom, minden házba' kell járnom.'*).

5. A szócikkek lemmatípusai. – Mivel a tájszótár a szemasiológia elvét követve az alfabetikus sorrendben felsorolt német köznyelvi címszavakból kiindulva archiválja és kommentálja a német nyelvjárási szókészletet, ezért a tájszótár címszóállományának kialakításánál a mai német köznyelv(ek) földrajzi variabilitását és pluricentrikusságát szem előtt tartva, az egynyelvű németországi német, illetve osztrák-német értelmező kéziszótárak lemmalistáit vettük figyelembe. A rendelkezésünkre álló nyelvi adatokat hosszú egyeztetések és szakmai viták után a dialektológusokból és lexikográfusokból álló szerkesztőbizottság döntése alapján négy lemmatípus alá vesszük be (3. ábra).

3. ábra

A WUM. lemmatípusai

1. lemmatípus: német köznyelvi alak nyelvjárási megfelelői;
2. lemmatípus: olyan lemmák, amelyeknek létezik köznyelvi formai ekvivalensük, de a nyelvjárási szó jelentése eltér a német köznyelvi ekvivalens jelentésétől;
3. lemmatípus: csak nyelvjárásban létező szóalak(ok);
4. lemmatípus: a német nyelvjárások nyelvi környezetéhez idomult jövevényszavak azaz:
  1. a) magyar jövevényszavak;
  1. b) hibridizációk;
  1. c) német nyelvjárási környezet által indukált hangváltozásokon átesett és ezért morfológiai szerkezetükben is megváltozott magyar jövevényszavak.

Az első lemmatípushoz azok a nyelvjárási szavak tartoznak, amelyek a mai köznyelvi ekvivalenseiktől formájukban nem, esetleg – metatézis, apokópa vagy egyéb hangtani változás miatt – csak kismértékben térnek el, miközben jelentésük teljes vagy nagymértékű egyezést mutat a köznyelvi megfelelőjük jelentésével, pl. *Prååt* 'Braut, menyasszony'; *spünj* 'spielen, játszik'; *oidj* 'alt; öreg, régi'. Ehhez a lemmatípushoz tartoznak azok a nyelvjárási szóösszetételek is, amelyek egyik része (többnyire: utótagja) megegyezik a köznyelvi lemma azonos részével (utótagjával), a nyelvjárási szóösszetétel másik része (többnyire: előtagja) viszont nem, ugyanakkor a formailag nem ekvivalens nyelvjárási kompozitumrész ugyanahhoz a jelentésmezőhöz tartozik, mint a köznyelvi ekvivalens vonatkozó része, pl. az *Altvadr* 'Großvater, nagyapa' esetében az *alt-* és *groß-* előtagok. Szintén az első lemmatípushoz csoportosíthatóak azok az adatok, amelyek a köznyelvi meg-

felelőiktől jelentésükben nem, csak grammatikai tulajdonságaikban (grammatikai nem, egyes vagy többes szám alakja, névszói vagy igei ragozás eltérő formái) különböznek, pl. *der Butter* 'die Butter, vaj' (grammatikai nem); *die Better* 'die Betten, ágyak' (többes szám); *ghupse* 'gehüpft, ugorva' (Partizip Perfekt).

A második lemmatípusba azok a nyelvjárási szavak sorolhatók, amelyeknek legalább egy jelentése eltér a német köznyelvi megfelelő jelentésétől, pl. *Fledermaus* 'Schmetterling, denevér', de 'pillangó' is, vagy *bled* 'blöd, buta', de 'használt' is.

A harmadik lemmatípus azokat a nyelvjárási szavakat foglalja magába, amelyek a mai német köznyelvben már nem léteznek, illetve csak szótári adatolással bizonyítható, hogy korábbi nyelvtörténeti stádiumokban a zárt német nyelvterületen léteztek volna, pl. *Halbscheid* 'Hälfte, vminek a fele', *iwerzwerch* 'quer; vmin át, keresztül'; *vrmegaje* 'prügeln; verekszik, megver'. Ezek a szűkebb értelemben vett nyelvjárási szavak jellemzően a magyarországi német nyelvjárásokon belül is csak egy-egy kisebb régióban fordulnak elő, sokszor olyan denotátummal rendelkeznek, amelyek a társadalmi-gazdasági modernizáció áldozatául estek, azaz amelyek ma már nem alkotják szerves részét a hétköznapi tevékenységeinek, illetve gondolkodásának. E harmadik lemmatípusba sorolt nyelvjárási szavakat tüzetes etimológiai vizsgálatnak kell alávetni, azaz 19. és 20. századi német egy nyelvű értelmező (pl. JOHANN CHRISTOPH ADELUNG „Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart”, JOHANN ANDREAS SCHMELLER „Bayerisches Wörterbuch”, JACOB és WILHELM GRIMM „Deutsches Wörterbuch” c. műveiben) és etimológiai szótárakban, valamint a kutatópontok nyelvjárásának megfelelő belnémet tájszótárakban kell létezésüket verifikálni vagy elvetni, és csak a verifikált nyelvjárási szavakat lehet a harmadik lemmatípusba sorolni.

A negyedik lemmatípus azokat a használt (uzualizált) nyelvjárási jövevényszavakat fogja át, amelyek a magyarországi német nyelvjárások nyelvi környezetéhez idomulva más, környező nyelvből (többnyire a szerb, román, de leggyakrabban a magyar forrásnyelvből) kerültek át a német nyelvjárások szókészletébe. Ez a típus három további altípusra tagolódik. Az első alcsoportot a környező nyelvekből átvett nyelvjárási jövevényszavak alkotják, pl. *pipacs*, *bunda*, *áldomás*, *csikós*, *pekmes* (szerb 'lekvár'). A második alcsoportba a hibrid morfológiai struktúrájú szavak, pl. *gatjehose* 'férfi alsónadrág' < *gatya* + (*Unter*)*Hose* 'gatya + (alsó)nadrág'; *akárwer* 'akárki' < *akár* + *wer* 'akár + ki', míg a harmadik alcsoportba a hangalakjukban tipikus nyelvjárási hangváltozásokon átesett magyar jövevényszavak tartoznak, pl. *wika* < *bika* (elsősorban a felnémet nyelvjárásokban jellemző *b > w* hangcsere).

6. A tájszótár makro- és mikrostruktúrája. – A tájszótárral való szervezett körülmények közötti foglalkozás első évének egyik nagy eredménye, hogy kialakult a szótár makrostruktúrája. A tulajdonképpeni szótártestet, azaz a címszavak és a hozzájuk tartozó szócikkek listáját egy négy részből álló, tájékoztató jellegű fejezet vezeti be. Az első alfejezet rögzíti a tájszótár létrehozásának a szükségességét, céljait, funkcióit, illetve a használói célcsoportok körét. A második alfejezet a magyarországi németek telepítés- és településtörténetét te-

kinti át, amelyet a magyarországi németek település- és nyelvjárástérképe egészít ki. A harmadik alfejezet a hazánkban beszélt német nyelvjárások nyelvtani jellemzőit foglalja össze A-, B- és C-területek szerint, végül a negyedik alfejezet a tájszótár sikeres és gazdaságos használatához kíván adalékokkal szolgálni. A szótár effektív használatához szükséges útmutató információit a következő szempontok szerint csoportosítjuk: a címszavak kiválasztásának kritériumai és rendezése; címszótípusok (lemmatípusok) példacímszókkal; grammatikai információk a szócikkekben; a transzkripció eljárás hangértékei; etimológiai információk a szócikkekben; jelentések, pragmatikai információk és jelentésminősítések; a nyelvjárási adatok forrásai és a kutatópontok listája; néprajzi információk; a szótár utalásapparátusa és az utalások módja; rövidítések és szimbólumok listája, valamint a felhasznált forrásművek listája. A szótárt egy függelékrész zárja, amelyben a lemmatizált nyelvjárási adatok és a német köznyelvi megfelelőik regisztere, továbbá a szótárkészítés munkafázisairól, illetve a szótárról készült publikációk listája kerül elhelyezésre.

A szerkesztők egyik legnehezebb, legtöbb időt és szakmai vitát is igénylő feladatát a szótári mikrostruktúra kifejlesztése jelentette. A fentebb ismertetett négy lemmatípusnak megfelelően kialakultak az autoszemantikumok kötelező és opcionális pozícióit tartalmazó prototipikus mikrostruktúrák, amelyek alapján tesztelési céllal próbaszócikkek készültek. Az absztrakt mikrostruktúra információs kategóriáit a 4. ábra mutatja be:

4. ábra

A WUM. mikrostruktúrájának felépítése

Köznyelvi / stilizált nyelvjárási / uzualizált jövevényszó lemmapozíció	Tartalmi elemek
szócikkfej	grammatikai információk pozíciója (pl. szófajok, igeragozási osztály, Plur.tant./Sing.tant., időbeli segédigék, melléknévfokozás);
szócikktest	jelentéspozíció; nyelvjárási alakok pozíciója; grammatikai pozíció eltérő nyelvjárási grammatikai jellemzők részére; adatforrás; forrásmű megjelenési éve; stíluspozíció; szakterület; utalás az UDSA-ra (= Ungardeutscher Sprachatlas); szintagmaszintű nyelvjárási használati példa; szintagmaszintű nyelvjárási példa német köznyelvi átírata; utalás más szócikkre; adatforrás; forrásmű megjelenési éve; kategória jelentés megadásához; megjegyzés pozíció etimológiai vagy néprajzi információ részére; mondatszintű nyelvjárási használati példa; mondatszintű nyelvjárási példa német köznyelvi átírata; utalás más szócikkre; adatforrás; forrásmű megjelenési éve; megjegyzés pozíció etimológiai vagy néprajzi információ részére; etimológia-pozíció;

szócikkláb	utaláspozíció német tájszótárak adataira; utalás a szótárban lemmatizált azonos előtagú nyelvjárási szóösszetételre; utalás a szótárban lemmatizált azonos utótagú nyelvjárási szóösszetételre; magyar nyelvű ekvivalens pozíciója.
------------	---

A fenti absztrakt mikrostruktúra gyakorlati megvalósulását mutatják az alábbi próbaszócikkek, amelyek a tájszótár internetalapú adatbázisában található nyelvjárási adatok segítségével készültek el (5–7. ábrák):

5. ábra

A *Braut* címszó a WUM.-ban

Braut f **1.** Frau an ihrem Hochzeitstag: *Pråd* (Wr), *Praud* (Pm), *Praut* (Gd); *Prõt* (Dn). *I määcht pitn mit tä Junkfrau Praut ä Schtikl zn taunzn* Ich möchte bitten, mit der Jungfrau ~ ein Stückchen zu tanzen. (Formel bei der Übergabe der ~ an den folgenden Gast während des Ehrentanzes) (OB) BVU 1982; *khaasichi Praut*, blutjunge ~ (OB) BVU 1982; *Praut pikejn*, ~ ausbegehren (Pm) BVU 2002; *Den lasse mr net die Braut stehle!* Den lassen wir nicht die ~ stehlen! (Begleitworte der Burschen an den Bräutigam beim Abholen der ~) (Gd); *Praut scha*, ~ anschauen (Gd) **2.** Verlobte **3.** Freundin, Geliebte eines Mannes **4.** in Dn auch: Schwiegertochter. *No ä Schtikl, wäöl mä sou schäi(n) taunzn khäinä*, *No ä Schtikl, pis ti Praut au(n)faungt zn loochä, tas si en klaane Puem kriegt, tas iä tä Schoupf kuät schteet, tas ti Prautläit änaundä eän sujn. Fiän Hau(n) wosäs eäschtimoj kraat, fie ti Heifamin, tas si ä näichi Khundschoft kriägt (...)* (OB) BVU 1982 → -führermasche, -geschenk, -gewand, -jungfer, -kappe, -kranz, -paar, -rock, -schürze, -stand, -tanz, -teller, -zeit, Nach-, *menyasszony*.

6. ábra

Az *essen* címszó a WUM.-ban

essen stV. **1.** Nahrung zu sich nehmen: *aisn* (Wr), *es* (Bz), *esn* (Hn), *esn* (Dn) **2.** etw. als Nahrung zu sich nehmen, verzehren. *Lekwapraud aisin* Marmeladenbrot ~ (Wr) → Lekwar; *tsi Mitog esn* zu Mittag ~ (Dn); *Am Fräädooog hod ma kha Flääsch kaisn* (Wr) Am Freitag hat man kein Fleisch gegessen. **RAA:** *Wer net wel es, ter muss äs maaul net oppots*. Wer nicht will ~, der muss das Maul nicht abputzen (Bz) BVU 1982, *So mus me es: an knel in maul, an uf te kowel un an in aach*. So muss man ~: einen Knödel in dem Maul, einen auf der Gabel und einen im Auge (Bz) BVU 1982, *Wa me ti foschingskrepel in de son est, mus me ti osteraier in de schtuwe es*. Wenn man die Faschingskrepel in der Sonne isst, muss man die Ostereier in der Stube ~ (Bz) BVU 1982. → Essen, Esszeug, *eszik*.

7. ábra

Az *alt* címszó a WUM.-ban

alt Adj **1.** nicht mehr jung: *oidj*, *öoidje* älter (Ek), *oid* (Gt), *ald* (Bn, Bz), *elde* älter (Sl), *öüdist* ältest (Gz) **RAA:** *Wan unzen Hevrkot än Noaan wel mach, noch lester än alde Man ti Fraa schtevrp*. Wenn unser Herrgott einen Narren will machen, noch lässt er einem ~en

Mann die Frau sterben (Bz) BVU 1982 **2.** eine bestimmte Zeit vorhanden, im Gebrauch befindlich: *aus dem altem Hus*, aus dem ~en Haus (Gz) UM 2006; *aldi Waikade*, ~er Weingarten (Bn) **3.** abw. bei Schimpfwörtern: *ojdi Khuuə*, ~e Kuh; *ojda Pouk*, ~er Bock; *ojdä Knäip*, ~er Kneip, *ojdä Schepərə*, ~e Mannsperson KM 1979 **RAA:** *än alde Pok komer es Tantse nimi* (*schwevr*) *paikepreng*. Einem ~en Bock kann man das Tanzen nicht mehr (schwer) beibringen (Bz) BVU 1982 → -gebacken, -gevätterisch, -wein → *öreg, régi*.

A szócikkek köznyelvi címszavait félkövér és álló betűtípussal jelenítjük meg, pl. **Heu** ('széna'), **opfern** ('feláldoz'), **prachtvoll** ('pompás'). Azokat a nyelvjárási adatokat, amelyek nem rendelkeznek köznyelvi ekvivalenssel, köznyelvesített, azaz stilizált alakban, félkövér betűtípussal és szögletes zárójelben lemmatizáljuk, pl. a *pråatpödj* ('Braut, menyasszony') nyelvjárási alakot [**Brautbild**]-ként. A magyarországi német nyelvjárásokban uzualizált, német köznyelvi megfelelővel szintén nem rendelkező magyar jövevényszavak címszavait magyar írásmóddal, félkövér és dőlt betűtípussal, főnevek esetén szóeleji nagybetűvel adjuk meg, pl. **Csiga**.

A szócikkeken belül tárgyalt szójelentések nyelvjárási adatolásának sorrendisége a nyelvjárásterületek betűrendes sorrendiségét követi, azaz a „nyelvjárási alak pozíció”-ban először az A-, majd a B-, végül a C-területről származó nyelvjárási alakok kerülnek felsorolásra. Előfordul, hogy a tájszótár internetalapú adatbázisában egy nyelvjárástípushoz tartozó régió belül egy-egy jelentéshez több (8-10) kutatópontból származó, alakjában lényegében megegyező, transzkribált nyelvjárási adat található. Ilyen esetben – gazdaságossági szempontok által vezérelve – csak egy, szerkesztői konszenzus alapján prototipikusnak tekintett alakot emelünk be a szócikkbe. Nyelvjárási adat nemcsak a „nyelvjárási alak” pozícióban, hanem a szócikkeken belül, a „szintagma- és mondatszintű nyelvjárási használati példa” pozícióiban is felbukkanhat. A tájszótár a nyelvjárási alakok és a használati példák transzkripcióit tekintve disztingválni kíván: a nyelvjárási alakok pontosabb, azaz speciális jeleket is használó átiratban jelennek meg, míg a használati példák transzkribálásakor kizárólag a német ábécé betűkészletét használjuk, speciális jeleket, például szóvégi mássalhangzók szótagértékűségét, magánhangzók nyíltságát-zártságát, aspirációt, illetve nazalizálást a használati példákban nem alkalmazunk.

7. Ö s s z e g z é s. – Egy tájszótár alapvetésének elkészítése, a korpusz összeállításának koncepciója és felügyelete, a makro- és mikrostruktúra összeállítása, a próbaszócikkek elkészítése és megvitatása, valamint a tapasztalatok hasznosítása a lexikográfiai műhelymunkában a szótárkészítés jelentős fázisát teszik ki. Komoly felelősség terheli a szerkesztőket abból a szempontból is, hogy a kutatási szakirodalom alapján megfogalmazott mikrostruktúra-sémákat csupán hipotetikusnak tekinthetjük, amelyek igazolására vagy részleges elvetésére adatokat kell gyűjteni, azaz konkrét szócikkeket kell írni. A deduktív módszert – az elméleti úton kialakított mikrostruktúra-sémák tesztelését – induktív eljárással kell tökéletesíteni, azaz a konkrét szócikkekből kiindulva, alulról felfelé haladva tényleges tapasztalataink alapján alkotjuk meg azokat a mikrostruktúra-típusokat, amelyek

a szerkesztők által ismert dialektológiai és lexikográfiai körülményeknek és követelményeknek megfelelnek. Ehhez az egyszerre deduktív és induktív munkához, egy újfajta nyelvsziget-tájszótár elkészítéséhez számos más lexikográfiai műhely munkája, lexikográfiai munkafolyamatok ismerete szükségeltetik: több, német nyelvterületen, illetve a magyarországi német nyelvjárások sajátos nyelvsziget-helyzetéhez hasonló nyelvjárásokkal dolgozó szakemberrel kell konzultálni és tapasztalataikra, tanácsaikra támaszkodni. Az Osztrák Tudományos Akadémia Lexikográfiai Osztálya (DINAMLEX) és az ELTE Germanisztikai Intézete között két éve létrejött egy keretmegállapodás, amelynek értelmében a bécsi nyelvjárás lexikográfusok és dialektológusok tapasztalatcserével is támogatják a szótárprojektet. Ezeket a szakmai kapcsolatokat kiépítve, részben felelevenítve került sor 2011. január 20–21-én arra a nemzetközi nyelvjárás-lexikográfiai workshopra, amelyet német, osztrák és romániai résztvevőkkel (Heinrich Dingeldein, Marburg; Ingeborg Geyer, Bécs; Manfred Glauning, Bécs; Sigrid Haldenwang, Nagyszében) rendeztünk meg az ELTE Germanisztikai Intézetében. A kétnapos találkozó központi témája a szótári munkacsoport által elkészített próbaszócikkek mikrostruktúráinak elemzése, valamint a magyarországi német nyelvjárások széttagoltságából és lexikális diverzitásából adódó nyelvjárás lexikográfiai problémák megbeszélése volt.

A magyarországi német nyelvjárások kutatása és enumerációja, valamint tudományos igényű bemutatása jelentős személyi és anyagi befektetést kíván. Az eredmények nyelvészeti, etnográfiai értékei ugyanakkor hozzájárulnak a kisebbségek kultúrkincsének védelméhez. A magyarországi német kisebbség nyelvi örökségének feltárása és közzététele, valamint bevonása a dialektológia nemzetközi irányzataiba nemcsak az említett tudományterület gazdagodását szolgálja: a többségi nemzet kultúrája és nyelve iránt érdeklődést mutatókat új ismeretekkel ajándékozza meg, és többek között hozzájárulhat annak a tisztázásához is, hogy a magyar nyelv szókészletében fellelhető német elemek átvételében milyen szerepet játszottak a magyarországi német nyelvjárások.

Kulcsszók: magyarországi német nyelvjárások, tájszótár, makrostruktúra, mikrostruktúra, lemmatípusok.

A hivatkozott irodalom

- BRENNER, KOLOMAN – ERB, MARIA – MANHERZ, KARL Hgg. 2008. Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Erster Halbband. ELTE Germanistisches Institut, Bp.
- ERB, MARIA 1997. Ungarische Lehnwörter in den neueren deutschen Sprachinseln Ungarns bis 1945. Strukturlinguistische und soziopragmatische Untersuchungen. MTA, Bp. (Dissz.)
- ERB, MARIA – KNIPF, ERZSÉBET 1999. Új lehetőségek és kihívások – új kommunikációs stratégiák? A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai. Observations on the Proficiency of the German Minority of Hungary. Kisebbségkutatás 1999/2. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00002/4.htm>.

- ERBEN, JOHANNES 1980. Deutsche Grammatik. Ein Abriß. Hueber, München.
- FRIEBERTSHÄUSER, HANS Hg. 1986. Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis. Niemeyer, Tübingen, 15–20.
- GERESCHER, KONRAD 1999. Donauschwäbisch – Deutsch. Lexikon. Donauschwäbische Mundart- und Fachwörter der Nord-Batschka. Teil 4. Közélet-Gemeinschaft, Szeged.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1989. Die gesellschaftlichen Aufgaben der Lexikographie in Geschichte und Gegenwart. In: HAUSMANN et al. Hgg. 1989–1991, Hbd. 1: 1–19.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF – REICHMANN, OSKAR – WIEGAND, HERBERT ERNST – ZGUSTA, LADISLAV Hgg. 1989–1991. Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires. Ein Handbuch zur Lexikographie. HSK 5.1–5.3. De Gruyter Verlag, Berlin – New York.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF – WERNER, REINHOLD OTTO 1991. Spezifische Bauteile und Strukturen zweisprachiger Wörterbücher. In: HAUSMANN et al. Hgg. 1989–1991, Hbd. 3: 2729–69.
- HESSKY, REGINA 2002. Vorüberlegungen zu einem Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten. In: ERB, MARIA – KNIPF, ELISABETH – OROSZ, MAGDOLNA – TARNÓI, LÁSZLÓ Hgg., „und Thut ein Gnügen Seinem Ambt“. Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag. ELTE Germanistisches Institut, Bp., 83–95.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1963. Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn. Niemeyer, Halle (Saale).
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1991. Aufsätze zur deutschen Dialektologie. In: MANHERZ, KARL Hg. 1991. Ungarndeutsche Studien 6. Tankönyvkiadó, Bp.
- KNIPF-KOMLÓSI, ERZSÉBET 1992. Einige Fragen der Substantivderivation am Beispiel einer ungarndeutschen Mundart. MTA, Bp. (Dissz.)
- KÜHN, PETER 1982. Typen lexikographischer Ergebnisdarstellung. In: BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT ERNST Hgg., Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. HSK. 1.1–1.2. De Gruyter Verlag, Berlin – New York, Hbd. 1: 702–23.
- MANHERZ, KARL 1977. Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MANHERZ, KARL 1986. Zum Stand der ungarndeutschen Dialektlexikographie. In: FRIEBERTSHÄUSER, HANS Hg., Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis. Niemeyer, Tübingen, 15–20.
- MOLLAY, KARL 1986. Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn. In: ÁGEL, VILMOS – PAUL, RAINER – SZALAI, LAJOS Hgg., Beiträge zur historischen Lexikographie. Budapesti Beiträge zur Germanistik 15. Eötvös-Loránd-Universität, Bp., 1986. 111–2.
- MÜLLER, MÁRTA 2010. Möglichkeiten und Grenzen der Dialekterhaltung in einer ungarndeutschen Gemeinde. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. MANYE – Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger, 651–8.
- MÜLLER, MÁRTA 2011. Lexikalisch-semantische Merkmale der Handwerk-Fachwortschätze in Werischwar/Pilisvörösvár. Ungarndeutsches Archiv 12. ELTE Germanistisches Institut, Bp.

- SCHWALM, PAUL 1979. Waschkuter Dialektwörterbuch. Heim, Neuenstein.
- TAFFERNER, ANTON 1941. Gedanken zu einem „Ungarländisch-Deutschen Wörterbuch“.
In: BASCH, FRANZ Hg., Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn 6.
Wien, 340–2.
- WILD, KATALIN 1994. Syntax der eingeleiteten Nebensätze in den Fuldaer deutschen Mundarten Südungarns. Akadémiai Kiadó, Bp.

A Dictionary of German Dialects in Hungary: On a dialect enclave dictionary in preparation

This paper discusses the antecedents, conception, and macro- and microstructure of *Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten* (WUM), a German dialect dictionary in preparation in the Research Centre of Germans in Hungary (Eötvös Loránd University, Faculty of Arts, Institute of German Studies). It presents the possibilities and criteria of constructing a corpus for the dictionary, the characteristics of the dialect data processed so far, as well as the organisation of the corpus and circumstances of its internet-based storage. The paper introduces four basic types of lemmas that follow from the character of the dialect data base of the dictionary, surveys its abstract microstructure, and presents actual pilot entries based on that microstructure.

Keywords: German dialects spoken in Hungary, dialect dictionary, macrostructure, microstructure, lemma types.

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET – MÜLLER MÁRTA

A nyitótövekről

1. Bevezetés. – A toldalékolással kapcsolatban a nem magyar ajkúak számára a(z egyik) fő formai gondot a főnevek, melléknevek, igék toldalékait kapcsoló előhangzók helyes megválasztása jelenti. Az anyanyelvi nyelvtenok figyelmen kívül hagyják (mert figyelmen kívül hagyhatják) ezt – az anyanyelvi kompetencia szerves részét képező – ismeretet, hiszen minden magyar anyanyelvű ösztönösen tudja az alkalmazandó használati szabályokat. Az idegen ajkúak oktatásában mindez eltérő tárgyalásmódot követel. A tőtől és a toldaléktól is függő, meglehetősen sokféleképpen kapcsolódó rövid magánhangzó-fonémáknak (*o, ö, ë, a, e*), az úgynevezett előhangzóknak a felbukkanása elsősorban a mássalhangzóra végződő szótövek és az ugyancsak mássalhangzóval kezdődő toldalékmorfémák között (pl. *asztal-ok*), illetve két toldalékmorféma között valószínűsíthető (pl. *asztal-ok-at*), azonban nem feltétlenül jelennek meg ugyanannak a tőnek minden toldalékos alakjában (pl. *baj: baj-ok, baj-om, baj-os*, de *baj-Øt, baj-Øban*), illetve nem minden esetben vannak jelen ugyanazon toldalék előtt sem (pl. *rész-Øt*, de *méz-et; gáz-Øt*, de *ház-at*), ráadásul az előhangzó gyakran akkor is megjelenik a toldalék előtt, ha a szó magánhangzóra végződik, pl. *női-es, vidéki-ek*.

A magyarul tanuló külföldinek kettős kérdést kell tudnia megválaszolni: 1. a szótó és egyes toldalékok összekapcsolásakor kell-e használni előhangzót vagy sem; 2. ha kell, akkor az milyen minőségű legyen. Mivel a magyar nyelv